

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ที่มาและความสำคัญของปัญหา

วิถีชีวิตผู้คนในชุมชนล้านนาตั้งแต่ครั้งอดีต ล้วนดำรงอยู่ภายใต้ความหลากหลายของระบบนิเวศ วัฒนธรรม ประเพณี และภูมิปัญญาพื้นบ้าน ชุมชนล้านนาในอดีตเหล่านี้จึงมีความเข้าใจในหลักภูมิศาสตร์ที่จะอยู่อาศัยร่วมกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมได้เป็นอย่างดีตลอดมาในประวัติศาสตร์อันยาวนาน พร้อมไปกับการสั่งสม เรียนรู้ และการถ่ายทอดภูมิปัญญาที่แฝงไว้ด้วยระบบวิถีคิด ระบบคุณค่า การประยุกต์สร้างสรรค์องค์ความรู้ในการอยู่ร่วมกับธรรมชาติ การใช้ประโยชน์และรักษาทรัพยากรธรรมชาติอย่างรู้คุณค่ามาอย่างยาวนาน นับตั้งแต่อดีตชาวล้านนามีการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนภายใต้โลกทัศน์แห่งความเชื่อและพิธีกรรมซึ่งเป็
ภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่ล้วนวางอยู่บนรากฐานแห่งความเชื่อสองกระแสคือ หนึ่งความเชื่อเรื่องการนับถือผี สองความเชื่อเรื่องการนับถือพระพุทธศาสนา ที่ต่างก็สามารถหลอมรวมดำรงอยู่ร่วมกันได้อย่างสอดคล้องกับวิถีแห่งการดำรงชีวิตของชุมชนได้ตลอดมา

นับตั้งแต่เป้าหมายของการจัดการทรัพยากรธรรมชาติเหล่านั้น ยังคงเป็นเพื่อการดำรงชีพแบบพออยู่พอกิน พร้อม ๆ ไปกับการรักษาป่าและระบบนิเวศให้ยั่งยืนอันเป็นรากฐานสำคัญแห่งการดำรงชีวิตและสืบสานวัฒนธรรมภูมิปัญญาร่วมกันของชุมชน ด้วยหลักความเชื่อและภูมิปัญญาพื้นบ้าน ผ่านรูปแบบของระบบความสัมพันธ์ทางสังคม พิธีกรรม ความเชื่อทางพระพุทธศาสนาและความเชื่อดั้งเดิมของชุมชนท้องถิ่นนั้น ๆ ถึงแม้ว่าความเปลี่ยนแปลงจากกระแสการพัฒนาประเทศภายใต้การรวมศูนย์อำนาจ การจัดการทรัพยากรจากส่วนกลางตั้งแต่สมัยราชการที่ 5 เป็นต้นมา ก็ไม่สามารถทำลายรากฐานความเชื่อดั้งเดิมให้หมดสิ้นลงได้หลาย ๆ ชุมชนในแผ่นดินล้านนายังคงสืบทอดวิถีชีวิต พิธีกรรมความเชื่อผ่าน รูปแบบการจัดการทางสังคม อันเป็นความสัมพันธ์ของ “คน”, “ชุมชน” และ “ดิน – น้ำ – ป่า” ที่อาศัยเกี่ยวเนื่องกันมาโดยตลอดภายใต้ความสัมพันธ์ของคนกับสังคมและธรรมชาติสิ่งแวดล้อม ซึ่งสะท้อนให้เห็นได้จากรูปแบบการจัดการทรัพยากรของชุมชนที่จำแนกพื้นที่ออกเป็นป่าต้นน้ำลำธาร ป่าใช้สอย พื้นที่ไร่ ที่นา ที่อยู่อาศัย แหล่งประกอบพิธีกรรม และศาสนสถาน อย่างเป็นระบบและสอดคล้องเกี่ยวเนื่อง

สัมพันธ์กันภายใต้ความหลากหลายของภูมิปัญญาพื้นบ้านและความหลากหลายของระบบนิเวศและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรอย่างยั่งยืน (กฤษฎา บุญชัย, 2540)

ชุมชนล้านนาในอดีตจึงอาศัยภูมิปัญญาพื้นบ้านและการจัดการทางสังคมเข้ามาเป็นเครื่องมือในการประยุกต์องค์ความรู้เพื่ออนุรักษ์ฟื้นฟูระบบนิเวศและธรรมชาติสิ่งแวดล้อมของชุมชนให้คงอยู่ ผ่านรูปแบบความเชื่อเรื่องผี พิธีกรรมทางพุทธศาสนา และภูมิปัญญาพื้นบ้าน โดยการจัดตั้งองค์กรเพื่ออนุรักษ์ธรรมชาติ เช่น กลุ่มเหมืองฝาย เพื่อดูแลรักษาป่าต้นน้ำ มีการสืบชะตาสายน้ำเพื่อรักษาสัตว์น้ำโดยเฉพาะ โดยพระสงฆ์และมีการทำพิธีบวงสรวงผีขุนน้ำเป็นประจำทุกปีเพื่อแสดงความกตัญญูต่อผีขุนน้ำที่ช่วยดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติและความสะดวกของระบบนิเวศเอาไว้ให้ ด้วยมุมมองเช่นนี้ภูมิปัญญาพื้นบ้าน ความเชื่อ และพิธีกรรมทางศาสนา จึงมิใช่สิ่งที่อยู่โดดเดี่ยวหรือเลื่อนลอยจากความเป็นจริงของสังคม แต่หากยังเป็นระบบความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงถึงวิถีคิด วิถีปฏิบัติของบุคคลและสังคมอีกด้วย ดังนั้นเมื่อมองภูมิปัญญาพื้นบ้าน พุทธศาสนา พิธีกรรมความเชื่อในสังคมของชาวล้านนาจึงไม่ได้เห็นแค่พุทธศาสนาหรือความเชื่อที่ชาวบ้านนับถือเท่านั้น หากยังเห็นความเชื่อเรื่องผีที่ช่วยควบคุมเกื้อหนุนเคียงคู่อยู่เสมอ ฉะนั้นเมื่อมองวัดจึงไม่ได้เห็นแค่พระแต่เห็นปฏิสัมพันธ์ระหว่างวัดกับบ้านด้วยในทำนองเดียวกัน เมื่อคิดถึงศีลธรรมก็โยงไปถึงระบบภูมิปัญญาและระบบความสัมพันธ์ของวิถีชีวิตผู้คนที่มีต่อระบบนิเวศชุมชนด้วย ด้วยมุมมองเช่นนี้พิธีกรรมความเชื่อทางศาสนาจึงมิได้มีจุดมุ่งหมายแต่เพียงศาสนาประการเดียวเท่านั้น หรือเป็นเพียงตัวเชื่อมระหว่างบุคคลกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือสิ่งสูงสุดเท่านั้น แต่หากยังเป็นศักยภาพในการปรับตัวและประยุกต์องค์ความรู้ภูมิปัญญาพื้นบ้านให้กลายเป็นเครื่องมือในการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลกับชุมชน ในการอนุรักษ์ฟื้นฟูระบบนิเวศน์และสิ่งแวดล้อมด้วย (พระไพศาล วิสาโล, 2544)

ประเทศไทยได้พัฒนาประเทศตามแนวกระแสของโลก ได้แก่ การก่อสร้างเขื่อนภูมิพล อำเภอสามเงา จังหวัดตาก ทำให้เกิดอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ขึ้นเหนือเขื่อนภูมิพล ทำให้แหล่งพื้นที่ดั้งเดิมลุ่มแม่น้ำปิงตอนบน กลายเป็นทะเลสาบทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งระบบนิเวศความหลากหลายของสัตว์น้ำและภูมิปัญญาพื้นบ้านในการอนุรักษ์สัตว์น้ำและประชากรที่อาศัยอยู่ริมฝั่งแม่น้ำปิงดั้งเดิมต้องเปลี่ยนแปลงอาชีพจากการจับสัตว์น้ำตามภูมิปัญญาพื้นบ้านมาเป็นอาชีพประมงน้ำจืด

ทรัพยากรธรรมชาติตามริมแม่น้ำแม่ปิง มีความอุดมสมบูรณ์มาก ชาวบ้านมีภูมิปัญญาในการจัดการอนุรักษ์สัตว์น้ำ และต้นไม้อยู่แล้ว พอมีการสร้างเขื่อนภูมิพลขึ้นมาทำให้เกิดทะเลสาบขึ้นเหนือเขื่อน ภูมิปัญญาพื้นบ้านในการอนุรักษ์สัตว์น้ำและการอนุรักษ์ป่าเปลี่ยนแปลงไปจากการจับสัตว์น้ำเพื่อการยังชีพ พอกินพอใช้ในครัวเรือน มาเป็นการแลกเปลี่ยนค้าขายเกิดขึ้น

จากการเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรประมงที่กล่าวมาข้างต้นเป็นเพราะมีการพัฒนาเครื่องมือจับสัตว์น้ำแบบทันสมัยมากขึ้น ซึ่งนับว่าเป็นปัญหาใหญ่ที่ส่งผลกระทบต่อทรัพยากรสัตว์น้ำตลอดจนสร้างความเดือดร้อนกับพี่น้องชาวประมงพื้นบ้าน (พิศิษฐ์ ชาญเสนาะ, 2537)

จากสภาพความสำคัญของปัญหาที่ได้ศึกษาเบื้องต้น ได้เห็นประเด็นสำคัญของการใช้ภูมิปัญญาพื้นบ้านในเรื่องการอนุรักษ์สัตว์น้ำ จึงทำให้มีการสนใจที่จะศึกษาว่า

1. ความหลากหลายของสัตว์น้ำริมทะเลสาบคอยเต่าและบริเวณใกล้เคียงเป็นอย่างไร
2. ชุมชนริมทะเลสาบคอยเต่ามีการใช้ภูมิปัญญาพื้นบ้านจัดการความหลากหลายของสัตว์น้ำและการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติอย่างไร
3. ภูมิปัญญาในการสร้างความหลากหลายของสัตว์น้ำริมทะเลสาบและการอนุรักษ์มีการสืบทอดกันอย่างไร มีองค์ประกอบอะไรบ้าง
4. มีแนวทางสนับสนุนส่งเสริมให้ชุมชนมีการใช้ภูมิปัญญาจัดการความหลากหลายของสัตว์น้ำและอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนริมทะเลสาบคอยเต่าอย่างไร

1.2 วัตถุประสงค์ของการศึกษา

1. เพื่อศึกษาริบทและภูมิปัญญาพื้นบ้านด้านการจัดการความหลากหลายของสัตว์น้ำและการอนุรักษ์สัตว์น้ำของชุมชนริมทะเลสาบคอยเต่า
2. เพื่อศึกษาองค์ประกอบของภูมิปัญญาพื้นบ้านด้านการจัดการความหลากหลายของสัตว์น้ำและการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนริมทะเลสาบคอยเต่า
3. เพื่อศึกษาแนวทางการส่งเสริมการใช้ภูมิปัญญาพื้นบ้านในการจัดการความหลากหลายของสัตว์น้ำและการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนริมทะเลสาบคอยเต่า

1.3 ขอบเขตของการศึกษา

1.3.1 ขอบเขตของพื้นที่

การวิจัยครั้งนี้ใช้พื้นที่ศึกษา บริเวณริมทะเลสาบคอยเต่า หมู่บ้านแปลง 2 แปลง 5 ผาจุก วังหลวง บ้านแอน และวังหม้อ ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่ได้อพยพขึ้นมาจากลุ่มน้ำปิง หลังจากการสร้างเขื่อนภูมิพลหลังจากการสร้างเขื่อนภูมิพล

กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการศึกษา ได้แก่ ข้าราชการและเจ้าหน้าที่เพื่อนและจากผู้อื่น ที่อาศัยอยู่ริมทะเลสาบ มีหมู่บ้านวังหม้อ วังหลวง แปลง 5 แปลง 1 ผาจุก แปลง 2 โดยจำแนกได้เป็น 3 กลุ่มคน คือ

1. กลุ่มคนของรัฐ
2. กลุ่มผู้อาวุโสและชาวประมง
3. กลุ่มเด็กเยาวชน

1.3.2 ขอบเขตด้านเนื้อหา

1) บริบทชุมชน

- ประวัติหมู่บ้าน
- ลักษณะทางกายภาพ
- ลักษณะทรัพยากรธรรมชาติและภูมิอากาศ
- ลักษณะทางประชากร
- ลักษณะทางด้านเศรษฐกิจ

- ลักษณะทางด้านสังคม และวัฒนธรรม ได้แก่ สังคมและวัฒนธรรมของชุมชน กลุ่มในชุมชน การปกครอง ระดับการศึกษา อาชีพ และรายได้

2) ภูมิปัญญาพื้นบ้านด้านการจัดการความหลากหลายของสัตว์น้ำและการอนุรักษ์สัตว์น้ำของชุมชนริมทะเลสาบคอยเต่า ประกอบด้วย

- ระบบคิด
- ระบบความเชื่อ
- พิธีกรรม

- การปฏิบัติ
- ค่านิยม

- ความรู้ความเข้าใจ
- การสืบทอดและการเรียนรู้

3) ภูมิปัญญาด้านการอนุรักษ์สัตว์น้ำของชุมชนริมทะเลสาบคอยเต่าและการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน องค์ประกอบของภูมิปัญญา มีดังนี้

- ระบบคิด
- ระบบความเชื่อ

- พิธีกรรมที่เกี่ยวกับการดูแล การอนุรักษ์สัตว์น้ำของชุมชนริมทะเลสาบ
คอยเต่า
- การปฏิบัติ
- ค่านิยม
- ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมและระบบนิเวศ
- การเรียนรู้
- การสืบทอด

4) แนวทางการส่งเสริมการใช้ภูมิปัญญาพื้นบ้านในการจัดการความหลากหลายของสัตว์น้ำและการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนริมทะเลสาบ

- เป็นทางการ (ของรัฐ)
- ไม่เป็นทางการ

1.3.3 ขอบเขตด้านระยะเวลา

การศึกษาครั้งนี้ใช้ระยะเวลาในการดำเนินการ 10 เดือน เริ่มตั้งแต่เดือนสิงหาคม 2547 - เดือนมิถุนายน 2548

1.4 นิยามศัพท์เฉพาะ

คำจำกัดความที่ใช้ในการศึกษา เพื่อให้การวิจัยมีความเข้าใจตรงกันในความหมาย ผู้ศึกษาจึงได้ให้คำจำกัดความเพื่อใช้ในการวิจัย ดังนี้

ภูมิปัญญาพื้นบ้านในการอนุรักษ์สัตว์น้ำ หมายถึง ความรู้ความเข้าใจของชุมชนที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการอนุรักษ์สัตว์น้ำและทรัพยากรธรรมชาติการดูแลอุปกรณ์เครื่องใช้ในการจับสัตว์น้ำ การจัดการผลิตผลและการจัดหาเครื่องมือเครื่องใช้ โดยมีองค์ประกอบสำคัญด้านระบบคิด ความเชื่อ พิธีกรรมและการปฏิบัติ ซึ่งทั้งหมดนี้เป็นองค์ความรู้เกี่ยวกับเรื่องต่างๆ ที่ผ่านกระบวนการเรียนรู้มาแล้วนำมาปฏิบัติได้ผล

ภูมิปัญญาพื้นบ้านด้านการจัดการความหลากหลายของสัตว์น้ำ หมายถึง วิธีทางรูปแบบ วิธีการ การบริหารงาน การจัดการ การดำเนินกิจกรรมที่เกี่ยวกับความหลากหลายของสัตว์น้ำ

ระบบคิด หมายถึง ความคิด ความเชื่อ และโลกทัศน์ที่เกี่ยวกับการอนุรักษ์สัตว์น้ำของชุมชน ริมหทะเลสาบคอยเต่าซึ่งเป็นการเชื่อมโยงองค์ความรู้เกี่ยวกับการจัดการความหลากหลายของสัตว์น้ำอย่างเป็นระบบ

ความเชื่อ หมายถึง การยอมรับในวัตถุ ปรากฏการณ์บางอย่างของบุคคลหรือกลุ่มคน ซึ่งการคิดหรือการยอมรับนี้อาจเป็นเพราะสาเหตุการพบเห็นแบบอย่างด้วยตัวเอง การบอกเล่า การนึกคิด ความเคยชินหรือการขัดเกลาทางสังคม ได้แก่ ความเชื่อเรื่องผีขุนน้ำ ความเชื่อเรื่องป่า เป็นต้น ความเชื่ออาจมีระดับของความเข้มแตกต่างกันในด้านปัจเจกชน กลุ่มคน วัฒนธรรมและชุมชน

พิธีกรรม หมายถึง การกระทำ หรือการปฏิบัติอย่างหนึ่งที่สื่อถึงความเชื่อ ได้แก่ พิธีกรรมบวชป่า ซึ่งอาจจะเป็นความเชื่อที่เป็นศาสนา หรือไม่ใช่ศาสนาก็ได้ พิธีกรรมมีทั้งการถ่ายทอดเนื้อหา ความเชื่อ และการถ่ายทอดอารมณ์ร่วม โดยการถูกผลิตซ้ำหรือต่อยอดเข้าสู่จิตสำนึกของสมาชิกที่เข้าร่วมพิธีกรรม เป็นภาษาที่เน้นการใช้ความรู้สึกเป็นตัวถ่ายทอดเนื้อหา ความรู้สึกต่าง ๆ มีการสร้างผ่านสัญลักษณ์หลาย ๆ ชนิด บางพิธีกรรมอาจจะเน้นความรู้สึกปลงสักดิ์สิทธิ์ แต่ถึงอย่างไรความรู้สึกที่มีอยู่ในพิธีกรรมก็เป็นการสื่อที่มีพลังมีชีวิตมีอำนาจเหนือจิตใจ

การปฏิบัติเกี่ยวกับการอนุรักษ์ หมายถึง การกระทำที่มาจากระบบคุณค่า ภูมิปัญญา ความเชื่อที่เป็นอุดมการณ์ปลูกฝังอยู่ในจิตสำนึกของชุมชน ที่มีผลต่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่ก่อให้เกิดประโยชน์แก่ครัวเรือน ชุมชน และสังคมโดยรวม ทำให้ทรัพยากรยังคงอยู่ไม่ถูกทำลายให้หมดสิ้นไป

ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับภูมิปัญญาด้านการอนุรักษ์สัตว์น้ำและการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ในที่นี้ หมายถึง สิ่งที่น่าจะมีความสัมพันธ์กับภูมิปัญญาด้านการอนุรักษ์สัตว์น้ำและการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติในชุมชน ทั้งปัจจัยภายนอกและปัจจัยภายในชุมชน ดังนี้

1. ปัจจัยภายในชุมชน ได้แก่ วิถีชีวิต วัฒนธรรมชุมชน และระบบเครือญาติ ลักษณะชุมชนและระบบนิเวศ รายได้ กระบวนการกลุ่ม เครือข่ายชุมชน

2. ปัจจัยภายนอกชุมชน ได้แก่ ความต้องการของตลาด การส่งเสริมของรัฐ และข่าวสารข้อมูลจากภายนอกชุมชน